

*Байдич Володимир Григорович,
директор Державного архіву
Хмельницької області*

Документи Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження гітлерівського окупаційного режиму на Хмельниччині

Друга світова та її складова Велика Вітчизняна війни були одними з найжахливіших по кількості злочинів і злодіянь та найдраматичніших по перебігу подій воєн в історії людства. Дослідження подій 71-ї річної давності стало можливим завдяки невтомній праці архівістів, які з перших днів війни почали зберігати документи воєнної доби. Передбачаючи значущість документів окупаційного періоду та війни для історії письменники, історики: В.В. Максаков, П.Г. Софінов та О.М. Толстой виступили в 1943р. з ініціативою створення архіву Великої Вітчизняної війни. Їх ідею в цьому ж році підтримали на конференції історики-архівісти. Однак, через політичні догми єдиного архівного центру по збереженню документів війни та окупації не було створено. Архівні документи цього періоду було розпорошено по центральних, галузевих та обласних архівах.

Архівні установи через окупацію країни гітлерівцями, евакуацію архівних установ в тиллові райони Росії та Казахстану фондували переважно офіційні матеріали та звіти командирів партизанських загонів. В міру звільнення території України від гітлерівських загарбників працівники архівних установ розпочали збір документів періоду нацистської окупації, яка в різних регіонах республіки тривала з 1941 по 1944рр.

У інтенсивному зборі, формуванні та упорядкуванні архівних документів пережитої країною війни, були зацікавлені не тільки науковці, але й партійно – радянські органи та спецслужби. Адже вони містили чимало компрометуючої інформації та підтвердження складу злочину на осіб, які працювали в установах німецької цивільної адміністрації, органах української допоміжної влади, поліції.

Зібрання документів окупаційного періоду узаконила та вивела в ранг першочергових постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 31 квітня 1944р. „Про заходи по створенню документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни та упорядкуванню архівного господарства УРСР”. Виконуючи розпорядження уряду, партії та правоохоронних органів місцеві органи влади активно включилися в кампанію по збору документів окупаційного періоду. Так, одним з перших рішень новоствореного Кам'янець-Подільського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих було рішення „Про зібрання та зберігання документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти німецьких окупантів”. Депутати обласної ради зобов'язали керівників установ, організацій, підприємств, міські, районні та сільські ради збирати документи, які залишилися від органів німецької цивільної влади та української допоміжної адміністрації та передавати їх на зберігання архівам. За невиконання рішення та за знищення документів на порушників очікували адміністративні покарання.

Які ж види та типи документів радянська влада внесла до розряду окупаційних? Зібранню підлягали всі без виключення діловодні документи установ, організацій та підприємств; всі види листів; видання нацистської пропаганди: плакати, фотографії, фото-, кіноплівки та негативи.

Завдання по впорядкуванню та формуванню документів у фонди на території області було покладено на співробітників обласного архіву. Працівники районних та міських архівних установ виявляли, збирали та довозили документи в обласний архів.

Працівники Кам'янець-Подільського обласного архіву крім впорядкування документів проводили їх виявлення. Так, з квітня по грудень 1944р. ними зібрано на вулицях, подвір'ях м.Кам'янця-Подільського 85 кг документів. Вони мали наступний вигляд „...порваної, залитої мінеральними мастилами та дощами паперової маси”.

Плідно архівісти по збору та впорядкуванню окупаційних фондів працювали в 1945р. Ними було систематизовано 4377 одиниць зберігання документів періоду війни. За звітний період обласний архів прийняв від установ, організацій та підприємств для систематизації наступний об'єм документів: Демшинської сільської управи – 33 од.зб.; Проскурівського (1791 од.зб.) та Шепетівського (180 кг) міських архівів; військових шпиталів (2466 од.зб.).

В цьому ж році в обласний архів було привезено додатково з Шепетівського району та м. Шепетівки ще 2432 одиниць зберігання документів окупаційного періоду, які перебували в розсіпі.

Роботу банківських установ, які окупанти активно використовували в економічному пограбуванні представляють здані Кам'янець-Подільським відділенням держбанку 69 од. документів банків та кас, які працювали в роки окупації, з них за 1941р. – 1 одиницю зберігання; за 1942р. – 46; за 1943р. – 22.

Архівісти направляли свої зусилля також на збір нацистської пропаганди: листівок, газет, книг, що друкувалися або завозилися в регіон в роки окупації. Лише протягом 1945 р. було зібрано 834 номери газет на українській та російській мовах, що склало 34 назви газет та 28 номерів німецькомовних періодичних видань; 115 назв різного виду нацистської друкарської пропаганди (286 примірників на російській та українській мовах); 34 назви книг (51 примірник).

Не обминули архівісти тематики оstarбайтерів. З метою накопичення джерельної бази ними в 1945р. зібрано на території області 19757 листів подолян-остарбайтерів та 832 спогади. Крім документів на паперовій основі архівісти взяли на зберігання 211 фотографій періоду нацистської окупації.

Процес зібрання документів окупаційного періоду розтягнувся у часі і тривав також у 1946-1948 рр. Кам'янець-Подільський обласний виконавчий комітет депутатів трудящих постійно тримав на контролі питання впорядкування документів цього періоду та через рішення не раз

наголошував нерадивим керівникам про „...важливість збереження документального масиву періоду Великої Вітчизняної війни”.

В 1947 р. архівісти переглянули, упорядкували та оформили наступні фонди: районні управи: Шепетівська (476 од.зб.), Старокостянтинівська (12 од.зб.), Михалпільська (2 од.зб.); Проскурівська міська управа (54 од.зб.); п'ять фондів сільських та районних споживчих товариств (21 од.зб.); дев'ять фондів лікарень та амбулаторій (56 од.зб.); Шепетівське інспекторське лісове управління (97 од.зб.); 32 фонди сільських управ (51 од.зб.); окружні управи: Шепетівська (22 од.зб.), Дунаєвецька (1 од.зб.); гебітскомісаріати: Старокостянтинівський (97 од.зб.), Шепетівський (162 од.зб.); шість фондів допоміжної поліції (7 од.зб.); 13 дрібних фондів (52 од.зб.); Кам'янець-Подільська пожежна команда; українська допоміжна управа Поділля 29 од.зб.).

Всього в 1947 р. архівістами Хмельниччини було опрацьовано 42051 од.зб. документів окупаційного періоду.

Систематизація окупаційних документів у фонди надала можливість архівістам взяти на облік та скласти в 1947 р. картки на 7752 осіб запідозрених у співпраці з гітлерівцями в таких галузях: співробітники каральних та розвідувальних органів – 1439 осіб; старости сільуправ та керівники громадських господарств – 603 особи; секретарі міських та районних управ – 1247 осіб; співробітники українських установ та підприємств – 1983 особи; співробітники німецької цивільної адміністрації – 427 осіб тощо.

Титанічна праця архівістів по збору та опрацюванню документів окупаційного періоду принесла плідні результати. Так, в 1948р. на зберіганні у секретному відділі Кам'янець-Подільського обласного архіву перебувало вже 195 фондів періоду нацистської окупації загальною кількістю 7237 одиниць зберігання, з них систематизованих та описаних 193 фонди (5448 одиниць зберігання) та два фонди (1789 одиниць зберігання) неописаних.

Працівники обласного архіву прийняли в цьому ж році 60 кг документів розсипу періоду нацистської окупації краю на німецькій мові.

Крім того архівні фонди поповнилися 89 спогадами громадян, що повернулися з фашистської неволі та 575 учнівськими творами на тематику нацистської окупації краю.

Від правоохоронних органів в обласний архів передано на зберігання 94 списки-довідники на осіб, що працювали в органах окупаційної влади та 23 списки підприємств, установ та організацій, які діяли в роки нацистської окупації.

Упорядковані архівні документи, книги, періодичні видання, пропагандистські листівки при необхідності передавалися обласним архівом правоохоронним установам та в управління державними архівами НКВС УРСР. Так, в 1945р. обласним архівом відповідно до розпорядження НКВС УРСР в управління державними архівами НКВС УРСР було передано періодичні видання ОУН: „Голос”, „Нове слово”, „Зоря”.

Таким чином, самовіддана праця архівістів далеких 40-х років ХХ ст. принесла плідні результати. В Державному архіві Хмельницької області на даний час зберігається 313 фондів періоду окупації, з них 310 – фонди органів німецького цивільного управління та української допоміжної адміністрації, організацій, підприємств, які здійснювали окупаційний режим або працювали під контролем окупаційної влади; один фонд репрезентує радянський партизанський рух; один – надзвичайну комісію по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників державним установам, організаціям та підприємствам, а також громадянам; один – представляє колекційні зібрання архіву.

Розсекречення документів в тому числі і періоду окупації розпочалося відповідно до рішення колегії Головархіву України від 18.05.1989р. “Про роботу держархівів республіки про розширення доступу до документів ДАФ СРСР”. За період 1991-1993рр. архівістами передано на загальне зберігання 101130 од.зб. (439 фондів) та 66 підшивок періодичних видань часів окупації.

Процес розсекречення документів періоду окупації в архіві тривав аж до 2002р.

Крім того в 90-х роках в архів управління УСБУ в Хмельницькій області передано понад 218 тис. фільтраційних справ на подолян-остарбайтерів.

Байдич Володимир Григорович, директор Державного архіву
Хмельницької області